

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้นำแนวคิด ทฤษฎี และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้ มาประกอบการศึกษา ในการวิจัยครั้งนี้ คือ

1. แนวคิดทุนทางสังคม
2. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
3. แนวคิดการมีส่วนร่วม
4. เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดทุนทางสังคม

เมื่อพิจารณาความหมายของ “ทุนทางสังคม” ที่มีการยกตัวอย่างกันอยู่บ้าง เช่น จิตใจที่โอบอ้อมอารี การช่วยเหลือเกื้อกูลของผู้คนในชุมชนและสังคม จิตสำนึกสาธารณะกลุ่มกิจกรรมสาธารณะหรืออื่น ๆ การมองเรื่องทุนทางสังคม ดังกล่าวมีนัยที่ว่า สังคมเรากำลังประสบปัญหาการแก้ไขมิใช่เพียงแค่อาศัยทุนทรัพย์ หรืองบประมาณเพียงประการเดียว แต่สังคมยังมีสิ่งที่เป็นเงื่อนไขอย่างสร้างสรรค์ความเข้มแข็งหรือฟื้นฟูตัวเองได้ โดยเฉพาะจากตัวอย่างของชุมชนหลายแห่งที่มีความเข้มแข็งต่อสู้กับกระแสนิยมในยุคโลกาภิวัตน์ได้ เงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านี้น่าจะเป็นสิ่งที่ได้รับการสนับสนุนและเผยแพร่เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการแก้ปัญหาทุนทางสังคมดังกล่าว นอกจากจะต้องเร่งส่งเสริมแล้ว ยังสามารถส่งเสริมให้มากยิ่งขึ้น และก็สามารถลดน้อยถอยลงได้เช่นกันนั้นหมายความว่ายิ่งมากยิ่งขึ้นเข้มแข็ง ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าความหมายของทุนทางสังคม ก็มีส่วนสอดคล้องกับวาทกรรมการพัฒนาที่ผ่านมา เช่น เงื่อนไขการเสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชนที่ถูกใช้ในแวดวงนักพัฒนาเอกชนมาเป็นเวลานาน

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าทุนทางสังคม ทั้งในส่วนคำและความหมายที่ใช้กันอยู่พัฒนามาจาก ฐานคิดและประสบการณ์ในประเทศตะวันตก เมื่อนำแนวคิดดังกล่าวมาวิเคราะห์สังคมไทยจึงต้องใช้อย่างระมัดระวังและปรับใช้กับบริบทของสังคมไทยอันเป็นสังคมตะวันออกที่มีรากฐานทางประวัติศาสตร์และปรัชญาของสังคมที่แตกต่างออกไป เมื่อพิจารณาถึงเงื่อนไข

ความเข้มแข็งของชุมชน โดยเฉพาะชุมชนท้องถิ่นแล้ว อาจจะกล่าวได้ว่าทุนทางสังคมที่สร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนท้องถิ่นมีหลายประการ ได้แก่

1. ระบบคุณค่า อุดมการณ์ความเชื่อ ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องธรรมชาติที่ทำให้ชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งยังคงดำรงรักษาธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น ทั้งนี้รวมถึงความสมถะสันโดษที่เป็นรากฐานทางพุทธศาสนาและปลูกจิตสำนึกในการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสรรค์สร้างและสั่งสมเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน การจัดการทรัพยากร ศิลปะหัตถกรรม การอยู่อาศัย เป็นต้น ภูมิปัญญาของชุมชนมีรายละเอียดที่น่าสนใจ เช่น เป็นความรู้ที่ไม่หยุดนิ่ง (living knowledge) และใช้ญาณวิทยา (epistemology) ที่แตกต่างจากการแสวงหาความรู้แบบ ตะวันตก เช่นการใช้ญาณทัศนะเพื่อเข้าถึงสัจธรรม เป็นต้น นอกจากนี้ประสบการณ์การผ่านร้อนผ่านหนาวของชุมชนในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่ประสบ ก็ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมเช่นกัน

3. ผู้นำทางปัญญาของชุมชนหรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพอันได้แก่ ผู้อาวุโส พระ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตรกร เป็นต้น ซึ่งจากกรณีตัวอย่างชุมชนที่มีความเข้มแข็งเหล่านี้จะพบว่า ปราชญ์ชาวบ้านมีบทบาทอย่างมากในกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนดังกล่าว

4. โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ซึ่งเอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น ระบบครอบครัวเครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส ระบบการการเอามื้อเอาแรงกันในทุกภาคหรือการผูกเกลอผูกเสี่ยวกันในภาคอีสาน และภาคใต้ เป็นต้น

5. ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการร่วมกัน เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรอันเป็นสิทธิการใช้และดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน สิทธิชุมชนดังกล่าวเป็นควมควมมิให้ สมาชิกในชุมชนใช้ทรัพยากรโดยเสรีโดยขาดการรับผิดชอบต่อส่วนรวม ในขณะที่ทางตะวันตกจะเน้น “สิทธิปัจเจก” อย่างสุดขีด ซึ่งก่อให้เกิดพฤติกรรมที่ไม่รับผิดชอบต่อสังคมอยู่มาก

6. สถาบันชุมชนได้แก่ กฎ จารีต ประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม รวมถึงองค์กรชุมชนที่ควบคุมดูแลให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบแนวคิดที่เป็นอยู่

7. ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ประเทศไทยนอกจากจะมีความหลากหลายทางชีวภาพแล้ว ยังมี ความหลากหลายทางวัฒนธรรม อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิถีชีวิตที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศและเงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ การเมือง อันทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดประสบการณ์ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

8. กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการ ที่ดำเนินกิจกรรมเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในประเด็นต่าง ๆ

เงื่อนไขความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของสังคมไทยที่มีอยู่ ซึ่งมีรายละเอียดที่ลึกซึ้งแตกต่างไปจากทุนทางสังคม ที่โรเบิร์ต พูทน์ม และนักวิชาการได้ศึกษาจากสังคมตะวันตก แต่อย่างไรก็ตาม การพัฒนาประเทศเพื่อความทันสมัยในช่วง 40 ปีที่ผ่านมา เราได้ทำลายหรือล้างผลาญทุนทางสังคมจนลดน้อยถอยลงอย่างน่าวิตก วิกฤตปัญหาในชนบท จนเกิดภาวะชุมชนล่มสลาย โดยเฉพาะในวิกฤตของปัญหาปัจจุบันซึ่งมีความรุนแรงซับซ้อนและมีได้เป็นเพียงการเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นอาการของปัญหาเท่านั้น แต่ยังเป็นวิกฤตทางปัญญาของชนชั้นนำที่นำพาประเทศไปสู่ภาวะล้มละลายอีกด้วย และเป็นวิกฤตทางวัฒนธรรมที่เราถูกผนวกเข้ากับอุดมการณ์นิยมเสรีในกระแสโลกาภิวัตน์ ดูเหมือนว่าทุนทางสังคมที่ถดถอยลงในภาคชนบทจะไม่เพียงพอต่อการฝ่าฟันวิกฤตปัญหาโดยรวมของประเทศเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกัน สังคมเมืองและสังคมคนชั้นกลางก็จะต้องเร่งพัฒนาทุนทางสังคมที่มีอยู่น้อยขึ้นมา โดยเรียนรู้ เชื่อมโยง และสนับสนุนทุนทางสังคมในชนบทพัฒนาให้เป็นทุนทางสังคมของประเทศ

ประเด็นปัญหาที่จะต้องขบคิดกันก็คือ เราจะสร้างเสริมทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วอย่างไร และจะนำไปปฏิบัติการสร้างความเข้มแข็งแก่สังคมอย่างไร จุดเริ่มต้นคงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะศึกษาทำความเข้าใจทุนทางสังคมของเราอย่างถ่องแท้ โดยมองในเชิงกระบวนการที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ว่าพัฒนาการของทุนทางสังคมเป็นมาอย่างไรบ้าง และจะต่อฐานเชื่อมโยงกันอย่างไร แทนที่จะมองว่าสังคมไทยไม่มีประสบการณ์ ความรู้เป็นศูนย์แล้วคิดจะไปสร้างความรู้ใหม่ขึ้นบนความแปลกแยกต่อกระบวนการทางสังคมที่เป็นมา ซึ่งการเสริมสร้างทุนทางสังคมดังกล่าวอาจไม่จำเป็นต้องพึ่งแต่ทุนที่เป็นทุนทรัพย์หรืองบประมาณการพัฒนาลงไปสร้างเสริมเพียงประการเดียว เพราะเงื่อนไขความเข้มแข็งดังกล่าวอาจสามารถเริ่มได้จากการสืบสานกระบวนการทำงานพัฒนาที่มีอยู่ในเบื้องต้น

สิ่งที่ควรระมัดระวังเป็นพิเศษ คือ กระบวนการแปรเป็นสินค้า (commodity) อันเป็นวิถีคิดของระบบทุนนิยมที่มักจะพยายามแปรเปลี่ยนทุกอย่างแม้แต่ภูมิปัญญา และ วัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อสามารถแลกเปลี่ยนซื้อขาย อย่าให้กลายเป็นว่าเราจะลงทุนด้วยทุนทางสังคมเพื่อเป็นสินค้าของการท่องเที่ยว และที่สำคัญคือเป็นสินค้าของโครงการพัฒนาที่บรรดาหน่วยงานพัฒนาต่างๆ หยิบจวมมาเพื่อเสริมสร้างสถานะ อำนาจหรือความชอบธรรมให้แก่ตนเองผ่านวาทกรรมชุดแล้วชุดเล่าหรือเล่นกับคำใหม่ๆ มากกว่าจะคำนึงถึงผลลัพธ์ที่แท้จริงว่าจะนำไปสู่ความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้อย่างไร (อเนก นาคะบุตร, 2541 หน้า 33-34)

ในภาวะวิกฤติเช่นนี้ การจะพาตัวเองให้รอดพ้นไปจากสภาพปัญหาที่มีอยู่นั้น มีสิ่งหนึ่งที่เราต้องเรียนรู้และปฏิบัติให้ได้ก่อนก็คือ วินัยในเรื่องของความประหยัด ถ้าหากไม่มีตัวนี้แล้ว เราจะไม่มีโอกาสที่จะสามารถพึ่งตนเองได้เลย

วินัยและจิตสำนึกในเรื่องของการออมเป็นสิ่งจำเป็นมากในขณะนี้ หากเราจะผ่านพ้นวิกฤตครั้งนี้ไปได้ จากการศึกษาบทความและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ พบว่า หากทุกคนมีวินัยและจิตสำนึกในเรื่องการออมแล้ว สิ่งที่ดีอื่น ๆ ก็จะเกิดขึ้นตามมามากมาย เช่น การได้พึ่งตนเอง การมีวินัยในการออม การขยันทำงานมากขึ้นและการได้รู้จักคิดว่าจะอะไรไม่ดี เป็นต้น

ในสังคมไทยไม่ว่าจะยุคสมัยใด ต่างมีทุนเดิมของสังคมอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของทุนทางภูมิปัญญา หรือทุนทางความคิด เช่นจิตสำนึกเรื่องของการออม แต่ทุนเดิมที่ว่านี้กลับไม่ค่อยมีใครสนใจมากนัก เนื่องจากกระแสของโลกตะวันตกมีอิทธิพลมากกว่าและครอบคลุมเกือบแทบจะทุกด้าน ทำให้ไม่สามารถต่อสู้กับสถานการณ์ดังกล่าวและแก้ไขปัญหาได้ไม่ทันต่อเหตุการณ์ ในที่สุดภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมถูกกลืนหายไปและหัน ไปสนใจเรื่องใหม่ที่เข้ามาหรือไม่ก็หันไปใช้ภูมิปัญญาของต่างชาติ ซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของเดิมเลย เหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นของวัฒนธรรมฟองสบู่ ที่ท้ายสุดฟองสบู่ก็แตกเนื่องจากเราไม่มีความเชื่อมั่นในภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมนี้เอง

ดังนั้น ถึงเวลาแล้วที่จำเป็นต้องนำทุนเดิมที่มีอยู่ออกมาประยุกต์เพื่อให้เกิดทางเลือกและทางออกที่ดีสำหรับการแก้ไขปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจในยุคปัจจุบันนี้ (ชบ ยอดแก้ว, 2541 หน้า 22 – 23)

พ.ศ. 2540 ประเทศไทยเกิดปัญหาทางเศรษฐกิจและการเงินอย่างรุนแรง ธุรกิจหลายแห่งปิดตัวลง หลายชีวิตถูกเลิกจ้าง ว่างาน อดอยากจนเกือบคลานเข้ามาจนราวกับว่าประเทศไทยได้มาถึงห้วงเวลาแห่งความล่มสลาย ซึ่งพวกเขาเรียกว่าเป็นวิกฤตการณ์ทางสังคม เป็นเรื่อง

ยากมาก และทั่วโลกไม่สามารถหาแนวทางแก้ไขได้ แม้แต่อำนาจที่มีอยู่เดิม ไม่ว่าจะเป็อำนาจทางการเมือง อำนาจของราชการหรือว่าอำนาจเงินต่างไม่สามารถช่วยเหลือได้เลย แต่ในขณะที่เดียวกันหากมองเข้าไปในชนบท หลากแห่งยังมีข้าวปลาให้กินอิ่มหน้า กลุ่มออมทรัพย์ยังคงมีเงินออมสม่ำเสมอ ในโรงเรียนยังมีครูที่ไม่เพียงพ่ำสอน แต่ยังเป็นผู้ชี้ช่องทางทำกินให้กับชาวบ้าน ในวัด ยังมีพระนักพัฒนาที่ใช้หลักศาสนา มาประยุกต์ให้สังคมชนบทมีระเบียบและดำรงอยู่ได้

ข้อสรุปตรงนี้ กล่าวคือ สิ่งที่มีพลังที่แก้ปัญหาเรื่องนี้ เรียกว่า พลังงานสังคม หรือ social energy หรือบางทีเรียกว่า ทุนทางสังคม เป็น social capital คือ การที่คนมารวมกันจะสามารถช่วยได้มาก หากทุกคนมีความเข้าใจซึ่งกันและกัน นำความดีและความรู้มารวมกันสามารถกล่าวได้ว่าทำให้เกิดทุนทางสังคม จากนั้นแล้วจึงเกิดพลังงานทางสังคมหรือ social energy ซึ่งเมื่อมาถึงจุดนี้จึงจะสามารถแก้ปัญหาได้ทุกอย่างในที่สุด

ปรากฏการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นนี้ ซึ่งขัดถึงหนทางแก้วิกฤตด้วยการสร้างทุนทางสังคมให้ชนบทได้ขยายการเป็นฐานอันแข็งแกร่งและมั่นคงของชาติสืบไป (ประเวศ วะสี, 2541)

ทุนทางสังคมคืออะไรสรุปให้ถึงแก่นจริง ๆ แล้วโครงการนี้บอกว่า คือคุณภาพของคนนั่นเอง คุณภาพนิยามขึ้นตามมาตรฐานของสังคมตะวันตก เช่น มีอนามัยดี มีการศึกษาดี มีสมรรถนะในการผลิต เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ทุนทางสังคมที่ถูกการพัฒนาขึ้นจากเงินยืม จะเป็นทุนประเภทที่ธุรกิจข้ามชาติที่อาจถือประโยชน์ได้จริง เนื่องจากเราพัฒนาทุนทางสังคมขึ้นจากมาตรฐานของเขา ไม่ใช่มาตรฐานของเรา

ทุนทางสังคมที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนไทยจริง ต้องมาจากสมมติฐานที่ว่าสังคมของเราไม่ได้ว่างเปล่า แต่ที่จริงแล้วมีทุนทางสังคมอยู่มาก เพียงแต่ว่าทุนทางสังคมเหล่านั้นไม่ได้มีโอกาสพัฒนาปรับเปลี่ยนให้ก้าวหน้าทันกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเท่านั้น

การลงทุนทางสังคมจึงต้องเริ่มต้นจากการมองหาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย แล้วหาทางพัฒนาทุนนั้นให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น ซึ่งหมายถึงการฟื้นคืนชีวิตใหม่ที่สามารถปรับตัวได้

เราไม่ควรประมาทว่าทุนทางสังคมของไทยไม่มีความหมายในโลกสมัยปัจจุบัน ในขณะนี้ แรงงานภาคอุตสาหกรรมและบริการตกงานจำนวนมาก ส่วนหนึ่งมุ่งกลับบ้านเกิดในชนบท ต้องอาศัยครอบครัวและเครือญาติในการดำรงชีวิตหรือแม้แต่เริ่มกิจการของตนเองขึ้นใหม่

แต่หลายเดือนที่ผ่านมา ยังไม่เกิดกลียุคในชนบทไทย ซึ่งหมายความว่า ครอบครัว และเครือข่ายไทยยังเป็นหมอนกันกระทบให้แก่ความผันผวนทางเศรษฐกิจได้ระดับหนึ่ง ซึ่งไม่สามารถคาดเดาเหตุการณ์ภายนอกหน้าได้ว่าจะมีพลังพอร์รับแรงผันผวนนี้ไปได้อีกนานเท่าใด แต่เท่าที่ผ่านมา ก็ต้องยอมรับว่ามีมากกว่าที่เราคาดการณ์ไว้ สมมติว่าคนตกงานอย่างนี้ในสหรัฐหรืออังกฤษ หรือฝรั่งเศส แล้วพากันเดินทางกลับบ้านไปพักอาศัยอยู่กับครอบครัวและญาติในชนบท คงเกิดกลางลขึ้นในเวลาไม่นานเพราะครอบครัวและเครือญาติฝรั่งไม่ทนเป็นหมอนกันกระทบให้ได้เท่านี้แน่นอน

นี่คือทุนทางสังคมที่สำคัญอันไม่อาจมองข้ามไปได้ เราจะสามารถปรับและสนับสนุนความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือข่ายอย่างไรให้สามารถมีบทบาทในเศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่ได้ดียิ่งกว่านี้

เราสามารถพัฒนาการศึกษาของผู้คนได้มาก ถ้าเราไม่จำกัดการศึกษาไว้ที่ระบบโรงเรียนเท่านั้น ผู้คนจำนวนมาก ได้เรียนรู้อยู่ทุกเมื่อเชิวันจากครอบครัวและชุมชนของเขา

นี่คือทุนทางสังคมด้านการศึกษาของเรา ซึ่งอาจพัฒนาได้ด้วยการปฏิรูปการศึกษาเปิดโอกาสให้การเรียนรู้เหล่านี้ได้มีโอกาสจัดตั้งได้มากขึ้นเช่น ทำให้”โรงเรียนบ้าน”ซึ่งจัดกันเองในหมู่ผู้ปกครองที่อยู่ในละแวกเดียวกันเกิดขึ้นได้ง่าย

เราอาจส่งเสริมให้ประชาชนมีอนามัยที่ดีได้ โดยการดึงเอาความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับสุขภาพอนามัยและการรักษาพยาบาลกลับมาทำงานได้อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งนับเป็นทุนทางสังคมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดทุนหนึ่ง

เราควรวางทางที่เป็นไปได้ในการประเมินหมอนพื้นบ้าน และให้โอกาสการประกอบโรคศิลป์ แก่หมอนที่ผ่านการประเมินแล้วได้มากขึ้น เท่ากับได้ประโยชน์จากทุนทางสังคมของเราเองได้เต็มที่

องค์กรประชาชนจำนวนมาก ทั้งที่มีมาตามประเพณี เช่นองค์กรเหมืองฝายก็ตาม หรือองค์กรใหญ่เช่นกลุ่มสัจจะออมทรัพย์และกลุ่มรักษาคูแลป่าชุมชนก็ตาม ล้วนเป็นทุนทางสังคมที่มีคุณค่าของเราทั้งสิ้น

การลงทุนทางสังคมในกรณีนี้ ก็คือการทำให้องค์ประชาชนเหล่านี้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวางและเปิดโอกาสให้ทำงานได้มากขึ้น โดยไม่ถูกขัดขวางจากกฎหมายหรือระบบราชการ มีการพูดถึงเศรษฐกิจชุมชนกันมาก แม้ในโครงการของรัฐเพื่อการลงทุนทางสังคมนี้ ก็มีเงินก้อนหนึ่งที่กระทรวงมหาดไทยจะใช้เพื่อผลักดันเรื่องเศรษฐกิจชุมชน

แต่เศรษฐกิจชุมชนจะทำไปไม่ได้ถ้าไม่พัฒนาทุนทางสังคมที่เรามีอยู่อย่างมากมาย และหลากหลายเหล่านี้ให้เต็มที่

การลงทุนทางสังคมที่เริ่มจากการเข้าใจและสนับสนุนทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วเหล่านี้ ให้เข้มแข็งเป็นการลงทุนที่ไม่ต้องใช้เงินมาก ไม่จำเป็นต้องกู้เงินจากใครด้วยซ้ำหากจำเป็นในอนาคตก็อาจตั้งงบประมาณของเราเองเพื่อการนี้ได้ เพราะใช้เงินไม่มากอยู่แล้ว

ยิ่งกว่านี้ การลงทุนทางสังคมด้วยการพัฒนาให้พลังแก่ทุนทางสังคมที่เป็นของเราเอง เช่นนี้ยังจะเกิดการจ้างงานและรายได้ขึ้น โดยอัตโนมัติด้วย เช่น องค์กรประชาชนที่เข้มแข็งอาจจ้างงานนักบัญชีหรือเสมียน

โรงเรียนบ้านที่ประสบความสำเร็จอาจจ้างครูช่วยสอน การใช้จ่ายในบ้านทำให้ความต้องการพืชสมุนไพรในตลาดเพิ่มขึ้น

เงินเหล่านี้จะกระจายไปในหมู่บ้าน ไม่ต้องถูกรวบรวมเข้ากระเป๋าของธุรกิจขนาดใหญ่ หรือรวบรวมโดยรัฐเพื่อเอาไปใช้หนี้

สังคมไทยที่ใช้และพัฒนาทุนทางสังคมที่เป็นของเราเอง จะเป็นสังคมที่ไม่แปลกปลอมจากคนไทยส่วนใหญ่ด้วย เพราะมีฐานอยู่ในสังคมของเราเองไม่ใช่สังคมที่อาศัยมาตรฐานภายนอก

อันนี้คุณภาพของคนตามธรรมชาติของไทยนั้น ไม่ได้อยู่ที่ความสามารถภายนอกเช่น อนามัยดี ศึกษาดี และผลผลิตดีเท่านั้น แต่ต้องรวมถึงความสามารถภายในด้วย เช่นการมีความสัมพันธ์ที่ดีกับคนอื่น ในชุมชน การมีความสุขจากความสงบและสันโดษ เป็นต้น

หากการลงทุนทางสังคมหมายถึงการพัฒนาคนก็ต้องพัฒนาคนด้วยมาตรฐานของเราเองไม่ใช่มาตรฐานฝรั่ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541, หน้า 6)

2. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

เมื่อมนุษย์มีการตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งตามสภาพแวดล้อมของธรรมชาติ มนุษย์จะพัฒนาวิถีปฏิบัติของตนขึ้น ให้ทุกคนยอมรับและมีการถ่ายทอด เราเรียกวิถีปฏิบัตินี้ว่า วัฒนธรรม ซึ่งมีทั้งระดับกว้างและแคบ เช่น กลุ่มคน ชุมชน สิ่งมีชีวิตมีการดำรงเผ่าพันธุ์ของตนด้วยการถ่ายทอดประสบการณ์ให้สมาชิกใหม่ ดังเช่น เสือสอนลูกให้ล่าเหยื่อนกสอนลูกให้บินหาอาหาร แต่มนุษย์มีการดำรงเผ่าพันธุ์ที่สลับซับซ้อนกว่าสัตว์มาก ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์มิได้เป็นไปตามธรรมชาติล้วนๆ แต่เกิดขึ้นจากการกำหนดขึ้น

ของมนุษย์เพื่อประโยชน์คือ ช่วยส่งเสริมวิถีทำมาหากิน การสร้างความสุขแก่หมู่คณะและการรักษาหมู่คณะให้ปลอดภัย ความรู้และประสบการณ์ที่มนุษย์ถ่ายทอดให้แก่กันและกันนี้ แบ่งเป็นด้านที่เกี่ยวกับความรู้ ความชำนาญในการทำมาหาเลี้ยงชีพ และด้านที่เป็นอุดมการณ์หรือวัฒนธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของมนุษย์ในด้านสังคม โดยความรู้ทั้งสองด้านนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531, หน้า 25-26) และเป็นกระบวนการที่มีรากฐานมาจากวิถีชีวิต ความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณี ซึ่ง (บุญเทียน ทองประสาน, 2531, หน้า 65-72) พบว่า การเคารพผู้อาวุโส การทำบุญ ความเชื่อในเรื่องการทำความดี ความเชื่อเพื่อพ่อแม่ การช่วยเหลือกันและกัน ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติเป็นกฎเกณฑ์ที่สมาชิกของชุมชนได้ร่วมกันสร้างขึ้น มีการดำรงอยู่อย่างสอดคล้องและรับใช้ชุมชนอย่างต่อเนื่อง เป็นสิ่งที่มีคุณค่าทั้งด้านจิตใจและความรู้สึก เป็นสิ่งที่นำไปสู่เอกลักษณ์ของการรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาท้องถิ่น ระบบวัฒนธรรมชุมชนดังกล่าว มีวัด มีพระ มีความเชื่อทางศาสนาเป็นองค์รวมของหมู่บ้าน มีศักยภาพของสถาบันชุมชน มีภูมิปัญญาชาวบ้านและเครือข่ายต่างๆ ที่อยู่ในชุมชน ซึ่งในอดีตกาล เครือข่ายจะเกิดขึ้นทั้งในยามปกติและในยามวิกฤติ ซึ่งเกิดขึ้นจากปัจจัยผลักดันและเงื่อนไขเอื้ออำนวยบางประการ ปัจจัยผลักดันในยามปกติ ได้แก่ ความต้องการสินค้าและบริการบางอย่างที่ไม่อาจหาได้ในครอบครัว เครือญาติหรือชุมชนของตน ชุมชนจึงต้องออกไปแสวงหาสินค้าและบริการจากแหล่งอื่นในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนหรือค้าขาย ส่วนในยามวิกฤติ เช่น น้ำท่วมจนข้าวปลาอาหารสูญเสียชีวิตไปหมด ชาวบ้านที่เสียหายเดือดร้อนก็จะออกไปขอความช่วยเหลือจากเครือข่ายของตนเองซึ่งอาจได้แก่ เครือญาติหรือหมู่บ้านที่เป็นเพื่อนบ้าน เพื่อขอความช่วยเหลือบรรเทาความเดือดร้อน (กาญจนา แก้วเทพ, 2530, หน้า 68-69) ส่วนเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยให้การสร้างเครือข่ายแบบดั้งเดิมดำรงอยู่ได้ ได้แก่ การคมนาคมที่ยังไม่สะดวก ยังไม่มีตลาด ไม่มีสถาบันจากรัฐในการให้ความปลอดภัยด้านชีวิตและทรัพย์สิน สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านต้องจัดตั้งเครือข่ายประชาชนเพื่อตอบสนองความต้องการของกันและกัน ดังนั้น ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หลายเครือข่ายประชาชน คือ การเกิดขึ้นของสถาบันแบบใหม่ที่เข้าไปทำหน้าที่แทนเครือข่ายของประชาชน

หากเราให้คำนิยาม “วัฒนธรรม” ว่าเป็นปฏิบัติการตอบสนองของประชาชนในรูปแบบต่างๆ ที่พยายามแก้ไขปัญหาของตน การตอบสนองที่ได้รับผลสำเร็จก็จะถูกเก็บรักษาเอาไว้ ทั้งในรูปแบบของแนวความคิดและแนวปฏิบัติ รวมทั้งมีกระบวนการสืบทอดในรูปแบบการตอบสนองอันยืนยาวต่อไปในชั้นลูกหลาน ในระดับของแนวคิดชาวบ้านได้สร้างผลึกทางความคิดที่เกี่ยวกับการสร้างเครือข่ายเอาไว้ว่า “พริกอยู่บ้านเหนือ เกลืออยู่บ้านใต้” “น้ำพึ่งเรือ

เสื่อฟุ้งป่า” เป็นส่วนในภาคปฏิบัติ ได้มีการสร้างธรรมเนียมประเพณีพิธีกรรมหลายอย่าง เพื่อเป็นเงื่อนไขให้เกิดโอกาสที่จะได้พบปะกัน รู้จักหน้ากัน รู้ทุกข์รู้สุขและข่าวคราวของกันและกัน รวมทั้งการสืบทอดคนรุ่นใหม่ให้ดำรงรักษาเครือข่ายเอาไว้ด้วย เช่น การแข่งเรือ การทำบุญพระเวส การแห่ไม้ค้ำโพธิ์ ประเพณีดังกล่าวเป็นโอกาสให้เราได้มีการตรวจสอบว่าเครือข่ายของเรายังอยู่ในสถานที่พร้อมจะทำงานกันหรือไม่ เช่น เวลามีงานศพจะเป็น โอกาสที่จะระดมคนทั้งชุมชนรวมทั้งญาติมิตรที่อยู่ห่างไกลให้มาพร้อมหน้าพร้อมตากัน ซึ่งสอดคล้องกับ (บุญเทียน ทองประสาน, 2531, หน้า 68) ให้ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” ไว้ว่า เป็นระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองและแนวคิดที่สัมพันธ์กันเป็น โครงสร้าง มีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกบุคคลและคนในหมู่บ้าน ในชีวิตจริงทั้งหมดโดยวัฒนธรรมแต่ละด้านเป็นวิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้สั่งสม รวมทั้งความคิดต่างๆ ที่คนได้กระทำสร้าง ถ่ายทอด สะสมและรักษาไว้ จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอาจอยู่ในรูปแบบของความรู้ การปฏิบัติและความเชื่อ ตลอดจนวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิดและการกระทำของมนุษย์ (กาญจนา แก้วเทพ, 2530, หน้า 7 และสุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์, 2533, หน้า 2)

วัฒนธรรมของชุมชนชนบทก่อตัวขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกิน และจากการที่ต้องอยู่ร่วมกันสัมพันธ์กันเป็นสังคมชุมชน การต่อสู้เพื่อการมีอยู่มีกินจึงก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตแบบกสิกรรม เกิดการคิดค้นและพัฒนาเทคโนโลยีต่างๆ เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติประกอบกับความต้องการเกี่ยวกับธรรมชาติรอบตัว ความเป็นมาและเป็นไปของจักรวาลโลกและชีวิต พัฒนาขึ้นเป็นวัฒนธรรมทางความเชื่อ เกิดระบบคุณค่าและเกิดการรับศาสนาเข้ามาในชุมชนพร้อมกับพิธีกรรมต่างๆ และการที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์และพิธีกรรมต่างๆ เป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชนทั้งรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไป ได้ยึดถือปฏิบัติ และสั่งสมจนกลายเป็นผลึกทางความคิด (สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์, 2533, หน้า 13) ระบบกฎเกณฑ์และประเพณีต่างๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดและอยู่ร่วมกันได้นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็มีการสืบทอดและพัฒนาขึ้นมาตามลำดับเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อีกทั้งส่วนที่ถูกเปลี่ยนแปลงปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมใหม่ ซึ่ง สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (2533) เสรี พงศ์พิศ (2529) และกาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้จำแนกระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมไว้ 3 มิติ คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านหรือระบบเครือญาติเดียวกัน การช่วยเหลือเกื้อกูล การเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในระดับนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์กันภายในหน่วยย่อยของชุมชน ซึ่งจะมีความคุ้นเคยและกระชับแน่นแฟ้นกันมากในหมู่เครือญาติเดียวกัน

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการดำรงชีวิตของตนเองและมีความสอดคล้องกับธรรมชาติ เช่น เครื่องมือทำการเกษตรหรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัย 4 คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรค

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีคุณและโทษกับมนุษย์ เพราะมนุษย์มีความปรารถนาที่จะได้รับความปลอดภัยและมีความหวังว่าอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นจะช่วยได้ ดังนั้นเพื่อดำรงรักษาสถานะอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ได้สร้างจากความคิดคำนึงของตนและถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลังๆ ต่อมาได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมที่เคร่งครัดและการกระทำอย่างต่อเนื่อง จนกลายเป็นการปฏิบัติที่เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ความเชื่อของคนในสังคมนั้น

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537, หน้า 77-78) กล่าวถึงวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันของหมู่บ้านล้านนาที่มีผลมาจากการพัฒนาอย่างค่อนข้างอิสระจากอำนาจรัฐ ซึ่งนับเป็นเงื่อนไขอันสำคัญที่ทำให้ชุมชนสามารถสร้างสังคมขึ้นมาตามแนวความคิด ความเชื่อของตน วิถีชีวิต ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตแบบสังคมชาวนาที่ต้องการอาศัยพึ่งพาธรรมชาติและพึ่งพาเพื่อนบ้านร่วมชุมชน รวมทั้งจากชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียง ดังนั้นอุดมการณ์ของสังคมหมู่บ้านจึงนิยมความเรียบง่ายใฝ่สันติ ช่วยเหลือแบ่งปัน ไม่เอารัดเอาเปรียบเนื่องจากอุดมการณ์นี้ ชาวบ้านสร้างขึ้นมาเอง พวกเขาจึงมีศักยภาพสูงในการสืบทอดและในการปรับเปลี่ยนแบบให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงภายนอกแต่คงสาระอุดมการณ์ไว้

เครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีมาดั้งเดิมในหมู่บ้านก็คือ ระบบเครือญาติ ซึ่งถือว่าเป็นระบบสังคมที่เด่นมากของหมู่บ้าน นอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีการนับญาติโดยวิธีทางประเพณีอื่นๆ เช่น การมาจากถิ่นฐานเดียวกัน การนับถือผีเดียวกัน เป็นต้น จึงทำให้แรงยึดเหนี่ยวให้หมู่บ้านยังมั่นคง ในหลายกรณี ความเข้มแข็งของระบบเครือญาติถึงกับปิดกั้นสิ่งแปลกปลอมนอกกลุ่มเครือญาติหรือนอกชุมชน ความเกี่ยวพันทางสายโลหิตเป็นลักษณะเด่นที่ทำให้สังคมของหมู่บ้านเป็นสังคมแบบพี่น้อง ช่วยเหลือพึ่งพาและอนุเคราะห์กันมาตลอด

ระบบเครือข่ายชุมชนระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านล้านนามีอยู่ในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น ระบบเหมืองฝายซึ่งเป็นเครือข่ายด้านระบบนิเวศน์ ระบบหัววัด ซึ่งเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมและเครือข่ายแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชนซึ่งเป็นเครือข่ายด้านตลาด เครือข่ายเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดมาช้านาน ซึ่งเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ การทำงานในหมู่บ้าน และการร่วมมือไปมาหาสู่ติดต่อระหว่างหมู่บ้านต่างๆ นั้นเอง ก่อประโยชน์ให้แก่การแก้ปัญหาต่างๆ ของชุมชน เช่น การใช้ระบบหัววัด เพื่อระดมทุนมาทำนุบำรุงศาสนา ประกอบประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้านเพื่อสืบทอดวัฒนธรรม การใช้ระบบเครือข่ายตลาดแลกเปลี่ยนเพื่อการค้าในหมู่บ้านและการค้าท้องถิ่น เพื่อตัดตอนคนกลางและลดบทบาทและอิทธิพลของทุนนิยม การใช้ระบบเหมืองฝายเพื่อการแบ่งปันน้ำอย่างยุติธรรมและเพื่อความร่วมมือจัดการระบบนิเวศน์ ระหว่างชุมชนหมู่บ้านต่างๆ

ระบบเครือข่ายและระบบเครือข่ายชุมชนชนิดต่างๆ นี้เอง เป็นเครื่องมืออันสำคัญในการช่วยให้ครัวเรือนต่างฐานะอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ นอกจากนี้ หมู่บ้านยังรื้อยรัดอยู่ด้วยพันธะ ทางศีลธรรม แม้ว่าจะไม่ใช่ทั้งหมด แก้วบ้าน แก้ววัดและแก้วเหมืองฝายล้วนแต่ทำงานด้วยความเสียสละ ทุกคนต่างทำหน้าที่ของตนโดยไม่รับผลตอบแทน แต่เพื่อสนองความต้องการของสมาชิกชุมชน

การสร้างกลุ่มต่างๆ ขึ้นในหมู่บ้านเพื่อแก้ปัญหาความยากจนในชุมชนมาจากพื้นฐานการยอมรับในสถาบันหมู่บ้าน ยอมรับผลประโยชน์ร่วมหมู่พวกเขายังคงพยายามสนับสนุนอุดมการณ์แห่งความเท่าเทียมหรือการกระจายผลผลิตอย่างเป็นธรรม แม้ว่าชีวิตเศรษฐกิจจะกดดันให้เขาต้องหันมาเป็นชีวิตแบบตัวใครตัวมันมากขึ้นก็ตาม และนี่คือวิถีวัฒนธรรมของชนบท

บุญเทียม ทองประสาน (2531, หน้า 72) ได้กล่าวว่าในระบบการทางวัฒนธรรมนั้น เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางสังคม ชุมชนก็จะมีการปรับหรือสร้างอุดมการณ์ใหม่อยู่เสมอ ซึ่งการปรับหรือการสร้างใหม่นี้อาจออกมาในรูปของการปรับทั้งหมด หรือปรับบางส่วนต่อต้านหรือปฏิเสธและรับแต่รูปแบบ แต่ไม่รับเนื้อหา

3. แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชน

การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการพัฒนาธุรกิจชุมชน เป็นแนวคิดพื้นฐานของวิธีการพัฒนาชุมชน คือการช่วยให้คนในชุมชนช่วยตนเองได้ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของการ

พัฒนาในทุกท้องถิ่นถึงแม้ว่าการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการพัฒนาท้องถิ่นมีมานานแล้ว แต่ปัจจุบันก็ยังไม่สามารถนิยามความหมายของการมีส่วนร่วมได้อย่างครอบคลุม ครบถ้วนและเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายที่แตกต่างกันอยู่มากกว่ากระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนานั้นดำเนินไปอย่างไร

ทฤษฎีและแนวคิดทางสังคมวิทยาที่น่าจะอธิบายการมีส่วนร่วมของประชาชนได้ดี ได้แก่ ทฤษฎีนักปรัชญากลุ่มมนุษยนิยม ซึ่งได้แก่ Paulo Freire และ Julius Nyerer ได้ให้ความเห็นว่า มนุษย์ทุกคนเสมอเสมอกันในศักดิ์ศรี คุณค่า และศักยภาพ ซึ่งสามารถเป็นประโยชน์แก่สังคมได้ มนุษย์ย่อมสามารถเลือกทางที่เห็นว่ายุติธรรมโดยไม่จำเป็นต้องฟังคำสั่งหรือคำสั่งนำอย่างงมงาย (สุนทร สุนันท์ชัย 2524, หน้า 31)

เสนห์ จามริก (อ้างใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์, 2527, หน้า 3) ได้นิยามว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริงนั้นคือ การที่ประชาชนมีโอกาสอย่างอิสระ ปราศจากการแทรกแซง ครอบงำ บังคับ ให้ได้พัฒนาขีดความสามารถของตนเองในการจัดแจงให้ควบคุม ระดมทรัพยากร และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้ประโยชน์ เพื่อการดำรงชีวิตตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี ซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจ ที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตนเองอย่างเชื่อมั่น

ฉลาด รมิตานนท์ (อ้างในทวีทอง หงษ์วิวัฒน์, 2527, หน้า 106) พบว่าอุปสรรคที่เป็นตัวขัดขวางการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในหมู่เกษตรกรคือ ระบบอุปถัมภ์และเสนอความเห็นเพิ่มเติมว่า ปัจจุบันการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาของกลุ่มชาวนารับจ้างมีทั้งปัจจัยส่งเสริมและขัดขวาง อันเป็นเหตุให้ก่อตั้งกลุ่มหยุดชะงัก

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ (อ้างในยกกระบัตร โครงการพัฒนาชนบทลุ่มแม่น้ำกลอง 2531, หน้า 49) ได้สรุปรูปแบบการเข้าไปมีส่วนร่วมของประชาชน มีอยู่ 5 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา ในการพิจารณาปัญหา และจัดระดับความสำคัญของปัญหา ตลอดจนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมในการค้นหาสาเหตุของปัญหา
3. การมีส่วนร่วมในการค้นหา พิจารณาแนวทาง และวิธีการแก้ปัญหา
4. การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา
5. การมีส่วนร่วมในการประเมินผลของกิจกรรม สรุปผลของโครงการ

ไพรัตน์ เคะชรินทร์ (2526, หน้า 6-7) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนอาจตีกรอบได้แตกต่างกัน แต่เดิมนั้น (รัฐ) มักมองในแง่การร่วมสมทบแรงงาน วัสดุ เงิน ร่วมคิด ร่วมวางแผน และร่วมกันทำงาน โดยภาพรวมก็ยังเน้นว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนานั้น จะต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องต่อไปนี้

1. ร่วมศึกษาปัญหาสาเหตุ และความต้องการของชุมชน
2. ร่วมคิดสร้างรูปแบบการพัฒนา เพื่อแก้ปัญหา และ สนองความต้องการประชาชน
3. ร่วมกำหนดทิศทาง แผนงาน โครงการหรือกิจกรรม
4. ร่วมตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. ร่วมบริหารงานพัฒนาทั้งสติปัญญา แรงงาน และทุนตามขีดความสามารถรวมทั้ง

การควบคุม ติดตาม ประเมินผล

ดังนั้นพอสรุปได้ว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการเข้ามีส่วนร่วมในชุมชนในกระบวนการธุรกิจชุมชนได้ 4 ประเด็น ดังต่อไปนี้

1. ด้านความผูกพันเป็นเครือญาติและความสัมพันธ์ในชุมชน
2. ด้านการมีภาระทางเศรษฐกิจ
3. ด้านการมีปัญหาร่วมกัน
4. ด้านการสนับสนุนจากองค์กรภายในหมู่บ้าน

จากการรวบรวมนิยามของการมีส่วนร่วมและศึกษาการให้ความหมายต่าง ๆ แล้วก่อให้เกิดแนวคิดรวม ๆ ของการศึกษาวิจัยครั้งนี้ว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการซึ่งประชาชนในชนบทเข้าไปเกี่ยวข้องในขั้นตอนต่าง ๆ ของกิจกรรมส่วนร่วม ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการพัฒนาท้องถิ่น โดยในการเกี่ยวข้องนี้ ผู้เข้าร่วมได้ใช้ความพยายามและเสียสละทรัพยากรบางอย่างเช่น ความคิดเห็น วัสดุ แรงกาย และเงินลงไป

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในงานวิจัยเรื่อง 200 ปี ศีรีวง ของพรพิไล เลิศวิชา, อ่างแก้ว (2532) ได้นำเสนอรูปแบบการพัฒนาชุมชนซึ่งเป็นการพัฒนาอีกรูปแบบหนึ่งที่เป็นอุดมการณ์ของชาวบ้าน เป็นการชี้ให้เห็นถึงศักยภาพในการแก้ปัญหาของชาวบ้าน มีการจัดตั้งองค์ขนาดเล็ก และเชื่อมโยง

องค์การเหล่านี้เข้าด้วยกันเป็นเครือข่าย เมื่อต้องการทำหน้าที่ หรือเรื่องที่ยาวนานใหญ่โตเพื่อที่จะได้มีอำนาจต่อรองธุรกิจกับนายทุน และสนับสนุนให้องค์กรประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้ โดยมีพื้นฐานคือ วัฒนธรรมประเพณีของสังคมหมู่บ้าน

ความเข้มแข็งเกิดจากภายในหมู่บ้านผลักดันให้ชาวบ้านรวมตัวกันเพื่อเสนอข้อเรียกร้องกับปัจจัยภายนอกอื่น ๆ มีอำนาจในการเจรจาต่อรองได้อย่างมีศักดิ์ศรี จิตสำนึกในความเป็นเจ้าของร่วมกัน เขาสามารถตามตัวกันตัดสินใจกับชีวิตของเขาได้ แก้ปัญหาและจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ได้ ด้วยผู้นำที่มีความสามารถเสียสละ ลักษณะการเป็นเครือข่ายของชุมชนสมาชิกมีความเห็นอกเห็นใจและกัน ส่งผลให้การจัดการองค์กรของศิริวงมีประสิทธิภาพเกิดความมั่นคง และความสุขสถาบันหมู่บ้านประทับระครองเขาอยู่โดยตลอด ทำให้ชาวบ้านไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ไม่อยากแสวงหาได้ระบบใหม่และไม่ต้องคิดวางแผนแก้ปัญหาระยะยาว

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ (2531, หน้า 53) ได้เสนอปัญหาพัฒนาชนบท บทเรียนจากกรณียกกระบัตร โครงการพัฒนาชนบทลุ่มแม่น้ำกลอง พบว่าการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการพิจารณาวางแผน โครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำแม่กลอง เป็นการร่วมประชุมแบบไม่เป็นทางการ ส่วนใหญ่จะเป็นรูปแบบกันเองในกลุ่มแบบหลวม ๆ เป็นกลุ่มแกนกลาง ที่สนใจดำเนินงานกิจกรรมของกลุ่ม ซึ่งจะปรึกษาหารืออยู่เสมอถึงปัญหา และหาวิธีทางแก้ไขปัญหา ตลอดจนบริเวณกิจกรรมและเผยแพร่ความคิด

สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การดำรงอยู่ของชุมชนกระบวนการต่อสู้และการพัฒนา : กรณีศึกษากลุ่มพัฒนาเขตจอมทอง” เพื่อศึกษาถึงองค์ประกอบและเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ ที่เอื้ออำนวยให้ชุมชนสามารถดำรงตนอยู่ได้ในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม และศึกษาถึงบทบาทขององค์กรภายนอกชุมชนในการสร้างสรรค์งานพัฒนาให้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของชุมชน โดยได้เข้าไปศึกษาในหมู่บ้าน 10 หมู่บ้าน ในเขตอำเภอจอมทอง ซึ่งเป็นพื้นที่การปฏิบัติงานของศูนย์สังคมพัฒนา สังคมณฑลเชียงใหม่ โดยใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) และใช้แนวทางการวิเคราะห์แบบโครงสร้างประวัติศาสตร์ (Structural Historical Approach) ในการวิเคราะห์ข้อมูล และอาศัยกรอบทฤษฎีการทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ ซึ่งผลของการศึกษามีข้อค้นพบที่น่าสนใจคือ

1. องค์ประกอบที่สำคัญของการดำรงอยู่ของชุมชนนั้นจะมีอยู่ 3 ประการคือ (1) ต้องมีตัวบุคคลอาศัยอยู่ในชุมชน (2) ต้องมีความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน และต้องเป็นรูปแบบความสัมพันธ์แบบที่เอื้อต่อชีวิตชุมชน กล่าวคือ เป็นความสัมพันธ์ที่หนุนช่วยเอื้อเพื่อเพื่อแผ่แบบพี่น้องกัน (3) ต้องมีสถาบันต่าง ๆ ของชุมชนที่ยังคงทำหน้าที่ที่เอื้อต่อชีวิตชุมชน และในการที่องค์ประกอบทั้ง 3 จะดำรงอยู่ได้นั้น จำเป็นจะต้องมีเงื่อนไขหล่อเลี้ยงอยู่ 3 ประการ คือ

ก.จะต้องมีเงื่อนไขในการสร้างสรรค์แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนให้เข้มแข็ง เช่น การทำกิจกรรมในลักษณะรวมกลุ่ม (collectivity)

ข. ชุมชนจะต้องมีฐานทรัพยากรที่ช่วยให้สมาชิกยังชีพได้ ซึ่งในกรณีนี้การสนับสนุนโครงการด้านเศรษฐกิจขององค์กรภายนอก ก็เป็นเงื่อนไขประการหนึ่งที่ช่วยให้ชาวบ้านมีงานทำและอยู่ได้ในชุมชน โดยเฉพาะเมื่อลักษณะของกิจกรรมนั้น ๆ เข้าไปเสริมวิถีการผลิตที่ชาวบ้านมีอยู่

ค. ลักษณะการจัดการภายในจะต้องมีความเป็นอิสระ กล่าวคือ องค์กรภายนอกจะต้องยึดมั่นนโยบายดังกล่าวอย่างเคร่งครัด ในการสนับสนุนให้ชาวบ้านมีวิธีการทำงานที่เป็นตัวของตัวเอง ซึ่งการที่ชุมชนจะสามารถรักษาความเป็นอิสระภายในเมื่อต้องติดต่อกับโลกภายนอกไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการค้าหรือกับราชการก็ตาม สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือชุมชนต้องมีความสามัคคีมีความฉันทัน ช่วยเหลือกันภายในกลุ่มอย่างเต็มที่ก่อน

2. บทบาทการทำงานขององค์กรภายนอกในการทำงานร่วมกับชุมชน ก็คือ การประสานวัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมใหม่เขาด้วยกัน หรือเป็นการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมชุมชนให้สามารถรับมือกับภายนอกได้ ซึ่งในการนี้ทั้ง 2 ฝ่าย จะต้องมีความเชื่อมั่นว่าทั้งวัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมการพัฒนาจากภายนอกนั้น มีความสามารถที่จะปรับเปลี่ยนแปลงได้ และงานพัฒนาที่เป็นการตกผลิกระหว่างการประสานวัฒนธรรมใหม่กับวัฒนธรรมชุมชนก็คือการพัฒนาที่มีรูปแบบเนื้อหาใหม่ (วัฒนธรรมใหม่) แต่ต้องวางอยู่บนรากฐานของคุณค่าที่ดั้งเดิมของชุมชน

3. การทำงานพัฒนาจะสามารถเป็นเครื่องมือในการสร้างสรรค์การดำรงอยู่ของชุมชนได้นั้น ชาวบ้านจะต้องมีความรู้ที่งานพัฒนานั้นเป็นงานพัฒนาของชาวบ้านเอง งานพัฒนาจึงเป็นประจักษ์สถานหนึ่งท่ามกลางสถาบันอื่นๆ ของชุมชนที่มีอยู่ และชาวบ้านได้ผนวกเอาวิถีการปฏิบัติต่าง ๆ ที่ชุมชนเคยปฏิบัติมาสอดใส่ไว้ในงานพัฒนา งานพัฒนาจึงกลายเป็นรูปแบบหนึ่งการแสดงออก (manifestation) ของวัฒนธรรมชุมชน และคุณสมบัติสำคัญของงานพัฒนา

ที่จะทำให้ชาวบ้านเกิดความรู้สึกว่า งานพัฒนาเป็นงานชุมชนจะต้องมีองค์ประกอบอย่างน้อย 5 ประการคือ (1) ต้องมีกิจกรรมที่ส่งเสริมคุณค่าที่ติงามของชุมชน (2) ต้องผนวกเอาระบบความสัมพันธ์พื้นฐาน เช่น ระบบเครือญาติเข้ามาในกิจกรรม (3) ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้นำที่สอดคล้องกับวิถีของชุมชน (4) ต้องมีบทบาทที่จะเสริมสร้างความแข็งแกร่งแต่สถาบันพื้นฐานของชุมชนคือครอบครัว (5) ต้องสนใจกับแรงจูงใจในการเข้ากลุ่มของสมาชิก